

ELEGIJE ZA IZGUBLJENIM RAJEM – JONIJA U MODERNOJ GRČKOJ PJESMI

Autor: Edin Muftić¹

τὸ δὲ Πανιώνιον ἐστὶ τῆς Μυκάλης χῶρος ἱρὸς πρὸς ἄρκτον τετραμμένος, κοινῇ ἐξαραιρημένος ὑπὸ Ἴώνων Ποσειδέωνι Ἑλικωνίῳ. ἡ δὲ Μυκάλη ἐστὶ τῆς ἠπειροῦ ἄκρη πρὸς ζέφυρον ἄνεμον κατήκουσα Σάμῳ καταντίον, ἐς τὴν συλλεγόμενοι ἀπὸ τῶν πολιῶν Ἴωνες ἄγεσκον ὄρτην τῇ ἔθεντο οὖνομα Πανιώνια.

Panjonij je sveti prostor Mikale koji se pruža prema sjeveru, a Jonjani su ga o zajedničkom trošku posvetili Posejdonu Helikonskom. Mikala je izbočina kopna na zapadnoj obali što leži nasuprot Samu, gdje se okupljaju Jonjani iz gradova i održavaju svečanosti koje su nazvane svejonskima.

Herodot I, 148, 1

Posvećeno čuvarima helenstva Male Azije,

U povodu stogodišnjice početka maloazijske katastrofe

Sažetak: Maloazijska katastrofa, tj. događaji u zapadnoj Maloj Aziji 1919. – 1922. za grčki narod predstavljaju jednu od najvećih tragedija njihove duge povijesti, ako ne i najveću. Označili su nasilan kraj grčke prisutnosti u Maloj Aziji nakon više od tri tisuće godina. Posebno je ovo vidljivo u književnosti gdje se često čitava grčka književnost XX. stoljeća naziva „književnošću maloazijske katastrofe“. Od dvojice grčkih

¹ mag. hist./arch., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Frankopanska ulica 26, eddin.muftic@gmail.com

književnih nobelovaca (Jorgos Seferis, 1963. i Odisseas Elitis, 1979.), Seferis je rođen u Vurli kod Smirne, a Elitis je jednu od najljepših pjesama „Malo zeleno more“ (*Μικρή πράσινη θάλασσα*, 1971.) posvetio Joniji. Rad donosi izbor pjesama o Joniji koje tematiziraju predratni grčko-turški suživot, ratne tragedije, izbjeglištvo i otuđenost u novoj domovini.

Ključne riječi: *Mala Azija, Jonija, grčko-turski odnosi, maloazijska katastrofa, moderna grčka poezija, rebetiko*

1. JONIJA – VJEKOVNO ŽARIŠTE MALOAZIJSKOGA HELENSTVA

Mala Azija, a posebno njezin najsajjniji dragulj – Jonija – kolijevka je grčke kulture. Ovdje su formirana tri nosiva stupa antičkoga helenstva – epska poezija (Homer – Hij ili Smirna), filozofija (Tales, Anaksimn, Anaksimandar – Milet; Heraklit – Efez; Anaksagora – Klazomena) i historiografija (Herodot – Halikarnas).

Grčko naseljavanje egejske obale Male Azije počelo je oko godine 1000. pr. Kr. kao posljedica općeg civilizacijskog pada nakon propasti mikenske civilizacije. Pioniri prvog vala bili su atički Jonjani, pa su tako Atenjani na ušću Meandra osnovali Milet. Ovo nije bila obična kolonizacija nego masovno naseljavanje koje je trajalo naraštajima, a čije odbljeske pronalazimo u mitologiji. Izbjeglince iz razorenog Pila (Neleidi, potomci Neleja, oca Nestorova) su utočište pronašli u Ateni, da bi se kasnije uputili prema azijskim obalama. Nešto kasnije Eoljani će naseliti prostore sjeverno od Herma, gdje će im centar biti Kima, dok nasuprotna Mitilena na Lezbu još i danas odzvanja zvucima lire Alkeja i Sapfe. Izvorno eolska Smirna prijeći će oko 650. pr. Kr. na stranu Jonjana i ući u Jonsku ligu, savez dvanaest jonskih gradova (Milet, Mijunt, Prijena, Efez, Kolofon, Lebed, Teos, Klazomena, Fokeja, Eritra te otoci Hij i Sam) osnovan nakon Melijskog rata početkom VII. st. pr. koji je konačno uredio odnose između Jonjana i Karijaca. Naposlijetku, oko 900. pr. Kr. stižu i Dorani, najprije na Rod i Kos, kasnije i obale Karije gdje osnivaju Halikarnas.

Upravo će Jonjani u narednim stoljećima biti most grčkog svijeta

prema Istoku. Asirski tekstovi VIII. st. pr. Kr. spominju ih kao *la-u-na-a-a* koji napadaju sirijske obale, dok su jonski trgovci osnovali kolonije (samo Milet navodno devedeset) u Egiptu, južnoj Italiji, Propontidi i Crnom Moru (Abid, Kizik, Olbija i Dioskurija). Posljedica ove ekspanzije je širenje jonskog imena koje će među istočnim narodima postati oznaka za sve Grke (staroperz. yauna-, srednjoperz. yūnān > arap. yūnān). U Miletu, najbogatijem gradu grčkog svijeta VI. st. pr. Kr., je Aristagora 499. prije Krista zapalio iskrú ustanka protiv perzijske vlasti, a šest godina kasnije Frinih Atenjanin od vlastitih je sugrađana oglobljen *ὡς ὑπομνήσας οἰκεῖα κακά*. Tuga Atenjana ubrzo je pretvorena u želju za osvetom Perzijancima. Nakon pobjede kod Salamine, i navodno istoga dana kad je Pauzanija pobijedio kod Plateje, Ksantip i Leotihida su 27. kolovoza 479. pr. Kr. kod Mikale ostvarili odlučnu pobjedu nad perzijskom silom.

Stoljeća su prolazila, ulogu Mileta preuzeli su Efez, Pergam i Smirna, ali Mala je Azija u mislima Helena ostala *η καθ' ημάς Ανατολή* (naš Istok). Kroz stoljeća osmanske vlasti ideja obnove grčkoga carstva bila je živa, kako među prosvjetiteljima poput Rige od Fere tako i među običnim narodom, izražena sloganom: *Πάλι με χρόνια, με καιρούς, πάλι δικά μας θα 'ναι* („Ponovno, kad prođu godine, naše će [ove zemlje] biti“).

Moderna Grčka, priznata od velikih sila Londonskim ugovorom 1830. bila je mala zemlja, zaostale ekonomije i problematičnoga političkoga života, čije su granice na sjeveru sezale do Lamijskoga i Arskoga zaljeva. Pod osmanskom vlašću ostalo je helenstvo Epira, Tesalije, Makeдонije, Trakije, Krete, Cipra, Konstantinopola te Male Azije. Probuđeni grčki iredentizam našao je svoj izraz u ideologiji „Velike ideje“ (*Μεγάλη Ιδέα*) koja je kao cilj postavila stvaranje grčke nacionalne države u granicama Bizanta prije 1071., ali bez bizantskoga univerzalizma.² Trebala je obuhvatiti „neotkupljene domovine helenstva“ na dva kontinenta (Europa i Azija) i pet mora (Jonsko, Egejsko, Mramorno, Crno i Libijsko),

² U ovom kontekstu treba spomenuti i da je titula prvoga grčkoga kralja Otona (1832. – 1862.) bila „kralj Grčke“ (*Βασιλεύς της Ελλάδος*), da bi Georgije I. (1863. – 1913.) titulu promijenio u „Kralj Grka“ (*Βασιλεύς των Ελλήνων*). Velike sile dotad nisu dopustile ovu promjenu jer bi upućivala na to da je grčki monarh vladar svih Grka, kojih je većina živjela u Osmanskom Carstvu. Georgije I. se pak, posebno nakon diplomatske pobjede u ratu 1897., smatrao dovoljno jakim da učini ovaj korak.

s Konstantinopolom kao „vječnom prijestolnicom“. Vjerojatno najotvoreniji izraz „Velike ideje“ dao je premijer Joannis Kolettis u glasovitom govoru pred Ustavotvornom skupštinom 1844: „Kraljevstvo Grčke nije samo Grčka. Ona je samo dio, i to najmanji i najsiromašniji dio. Grk nije samo stanovnik Kraljevstva nego i stanovnik Janine ili Soluna ili Sera ili Hadrijanopola ili Konstantinopola ili Trapezunta ili Krete ili Sama ili bilo koje druge regije koja pripada grčkoj povijesti ili grčkoj rasi... Dva su centra helenstva. Atena je prijestolnica Kraljevstva. Konstantinopol je velika prijestolnica, Grad, san i nada svih Helena.“³

2. „ŽIVJELI SMO BLIZU BOGU“

„Krvlju natopljena tla“, roman grčke književnice Dido Sotiriu,⁴ pisan je u prvom licu. Njegov glavni junak, Grk Manolis Aksiotis, rodom je iz Kirkidze (tur. Çirkince), etnički grčkoga sela nedaleko od Efeza. Iako je i sam pristaša „Velike ideje“ i obnove grčkoga Konstantinopola i staroga carstva,⁵ od najranijega djetinjstva Manolisov najbolji prijatelj i pobratim bio je Turčin Ševket, pastir iz obližnjega sela (okolna sela Kireçli, Havuzlu i Balacık su turska). Život je bio lijep i bezbrižan na egejskoj obali Male Azije tijekom tih posljednjih godina mira.⁶

³ Više o Kolettisu i njegovoj ulozi u formiranju „Velike ideje“ vidi Έλλη Σκοπετέα, *Το „Πρότυπο βασιλείο“ και η Μεγάλη Ιδέα - Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830. – 1880.* (1988), 257–271.

⁴ Dido Sotiriu (Ajdin, 18. veljače 1909. – Atena, 23. rujna 2004.) rođena je u Ajdinu, gdje joj je otac bio vlasnik tvornice sapuna. Potkraj Prvoga svjetskoga rata obitelj se preselila u Smirnu. U trenutcima kad je 9. rujna 1922. turska nacionalistička vojska ulazila u Smirnu, ukrcali su se na brod i otplovili prema Grčkoj. Izgubivši sav imetak, otac se zaposlio kao običan lučki radnik u Pireju, dok se Dido, kao i većina izbjeglica iz Male Azije, pridružila Komunističkoj partiji. Najveću slavu stekla je romanom „Krvlju natopljena tla“ (*Ματωμένα Χώματα*). Roman, objavljen 1962. na 40. godišnjicu Maloazijske katastrofe, u međuvremenu je preveden na više jezika, među kojima posebno treba spomenuti turski prijevod (*Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, 1. izdanje, 1970.) koji je hvaljen kao važan korak u građenju mostova između dvaju naroda. Roman je doživio i televizijsku ekranizaciju kroz raskošnu produkciju Alpha TV-a (2008./9., u režiji Kostasa Kucumitisa).

⁵ Ne treba zanemariti činjenicu da su maloazijski Grci duhovno bliži Bizantu nego antičkom helenstvu te su poput Manolisa sebe vidjeli kao Romeje, a ne Helene.

⁶ Jednom je seoski učitelj, Samljanin Pitagoras Larios, odveo Manolisa i Ševketa do ruševina antičkoga Efeza i ondje im počeo recitirati Homera. Kako dječaci nisu znali o kojem je jeziku uopće riječ, učitelj im je počeo pripovijedati o „našem susjedu Homeru“. (Διδώ Σωτηριου, *Ματωμένα Χώματα* (1988), 22–23).

„Ako ima raja, Kirkidza, naše selo, je njegov malen djelić. Živjeli smo blizu Bogu, gore visoko na brežuljku između pošumljenih vrhova odakle se pružao pogled na prostranu dolinu Efeza s morem u pozadini ispod nas. I sve ovo je naše. Polja zasađena nasadima smokava i maslina te duhana, pamuka, pšenice, kukuruza i sezama...⁷

Čitavog dana i sve do noći obronci planina su odzvanjali zvucima violine, uda, saza i bubnja. Ispod drveća su plesali karsilamu,⁸ hasapik⁹ i zejbekik.¹⁰ Oslobođeni od dnevne tlake, naša su tijela skakala prema nebu poput plamena, ljubljena od vjetra i milovana od Mjeseca. Zora bi nas tako pronašla. Jedva da bismo imali vremena uskočiti u radnu odjeću i uzeti u ruke motike.“¹¹

Među pjesmama koje su pjevali i Grci i Turci prevladavaju teme kавanskoga života, muževnosti, obilne konzumacije alkohola i hašiša te ljubavi, uzvraćene i neuzvraćene, čežnje i patnje. Najčešće u formi četiri kupleta s redovito stereotipnim pripjevom, pjesme su bogate turcizmima (bazar, čaršija, mahala, mejdan, sokak), kolokvijalizmima („jala, jala“) i specifičnim maloazijskim dijalektizmima (*γιαγκίν* < tur. *yangın*: vatra). Jedna od najpopularnijih je „Idi i reci svojoj majci“ (*Σύρε να πεις στη μάνα σου*).¹²

⁷ Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα* (1988), 18.

⁸ karsilama (grč. *καρσιλαμάς* < tur. *karşılama*), narodni ples uglavnom rasprostranjen diljem sjeverozapadne Male Azije. Iako može varirati od regije do regije, ples uglavnom plešu dvije osobe (najčešće momak i djevojka) okrenute jedna drugoj, dok glazba ritmički kontrolira njihove sljedeće poteze. Pleše se u devetosminskom taktu. (Η ιστορία του χορού Καρσιλαμά, <https://www.pro-dance.gr/dances/popular-greek-dances/history-of-greek-folk-dances/history-of-karsilama-dance>, pristupljeno 16. ožujka 2019.).

⁹ hasapik (grč. *χασάπικο*: mesarski ples < tur. *kasap*: mesar), narodni ples koji potječe iz Konstantinopola. Ples se razvio iz igrokaza koji su mesari izvodili s noževima. Isključivo je muški ples i pleše se u dvočetvrtinskom (težak) ili četveročetvrtinskom taktu (brz). (Η ιστορία του Χασάπικου χορού, <https://www.pro-dance.gr/dances/popular-greek-dances/history-of-greek-folk-dances/history-of-hasapikos-dance>, pristupljeno 16. ožujka 2019.).

¹⁰ zejbekik (grč. *ζεϊμπέκικο*), narodni ples uglavnom rasprostranjen diljem jugozapadne Male Azije. Ime duguje Zejbecima, neregularnim osmanskim jedinicama čiji specifični ples spominje već Evlija Čelebi. Isključivo je muški ples, koji su izvorno plesala dvojica boraca, zbog čega je često nazivan „orlovski ples“, a kasnije samo jedan. Pleše se u devetosminskom ili devetočetvrtinskom taktu, katkad pod oružjem. (Η ιστορία του Ζεϊμπέκικου χορού, <https://www.pro-dance.gr/dances/popular-greek-dances/history-of-greek-folk-dances/history-of-zeimbekiko-dance>, pristupljeno 16. ožujka 2019.).

¹¹ Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα* (1988), 20–21.

Idi i reci svojoj majci
 da rodi još jednu poput tebe,
 da zapali srca drugih
 kao što je zapalila moje!
 Jala,¹³ jala, binta¹⁴ jala,
 tvoje crne oči
 tvoje crne oči
 što su vatra i vrelina!¹⁵
 Vidiš li ono brdo što se zapalilo i gori?
 Nije dim, nije vatra, moja draga je što plače.
 Jala, jala, binta jala,
 tvoje crne oči
 tvoje crne oči
 što su vatra i vrelina!
 Kako to pa je vatra zahvatila tvoju mahalalu?
 Svi da trče u vatru, a ja u tvoj zagrljaj.
 Jala, jala, binta jala
 tvoje crne oči
 tvoje crne oči
 što su vatra i vrelina!
 Crna djevojko s maslinama i crnim očima,
 moje srce si razbila u četrdeset dva komada!
 Jala, jala, binta jala
 tvoje crne oči
 tvoje crne oči
 što su vatra i vrelina!

Težaci Grci i Turci družili su se u seoskim kavanama, momci i djevojke često u otvorenoj interakciji. I Manolis je bio u ljubavnoj vezi s Turkinjom Advijom, ali se zbog vjerskih razlika nije htio njome oženiti.

¹² Pjesma u izvedbi Pantelisa Anastasopulosa nalazi se na albumu „Ako si lijepa...“ (*Av Eίσαι Ωραία ...*, 2006). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=17637, pristupljeno 16. ožujka 2019.

¹³ arap. *yallā* (< *yā Allāh*): hajmo!

¹⁴ arap. *bint*: kći.

¹⁵ Izraz φωτιά και λάβρα označava nešto iznimno vruće. U starogrčkom jeziku pridjev λάβρος znači bijesan, bučan, naprasit dok je u novogrčkom dobio i značenje vreline. U tom kontekstu najčešće se odnosi na lijepu ženu koja svojom ljepotom uzrokuje erotsko uzbuđenje.

U pjesmi „Kordeljo¹⁶ je u plamenu“ (*Πήρε φωτιά το Κορδελιό*)¹⁷ grčki se mladić udvara turskoj djevojci.

*Kordeljo je u plamenu,
gori i Mortakja!¹⁸
Slave u Kafe-Aman!¹⁹
Romeji i turske djevojke.
Cifteteli,²⁰ cifteteli,
zapalila si me kao baklju, čežnja moja!
Borit ću se s kim god bude tražio
za tebe, Fatma!
Daj mi draga veo
da ga imam kao ubrus
jer mu zavidim što dotiče
tvoje crvene usne.
Cifteteli, cifteteli,
zapalila si me kao baklju, čežnja moja!
Borit ću se s kim god bude tražio
za tebe, Fatma!*

¹⁶ Kordeljo (grč. Κορδελιό, tur. *Karşıyaka*), naselje u sjevernom dijelu Smirne. Neposredno prije Maloazijske katastrofe brojalo je oko 15 000 stanovnika. Nakon 1922. izbjeglice iz Kordelja osnovale su Novi Kordeljo na periferiji Soluna.

¹⁷ Autor pjesme je Pitagoras, a uglazbio ju je Apostolos Kaldaras. Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa i Harule Aleksiu nalazi se na albumu „Mala Azija“ (*Μικρά Ασία*, 1972). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=2202, pristupljeno 16. ožujka 2019.

¹⁸ Mortakja (grč. Μορτάκια) je naziv za zgrade podignute u Smirni 1838. za hospitalizaciju oboljelih od kuge (*μόρτες* ili *μόρτηδες*, od tal. *morti*, mrtvi, tj. „živi mrtvaci“). Nakon kraja epidemije, u ovim su zgradama živjele uglavnom siromašne radničke obitelji, posebno nakon požara koji je poharao Smirnu u ljeto 1845. godine. Krajem XIX. stoljeća okrug Mortakja imao je više od 2500 stanovnika. Bila je najsiromašnija gradska četvrt, okružena močvarama, koju su uglavnom naseljavali ribari, lučki radnici i nadničari. (Ποιοι ήταν οι αληθινοί μόρτηδες και τι ήταν τα μορτάκια. Τι σχέση είχαν με την Σμύρνη και τις επιδημίες πανώλης, <https://www.mixanitouxronou.gr/ποιοι-itan-oi-alithinoi-mortides-kai-ti-itan-ta-mortakia-ti-xsisi-eixan-me-tin-smyrni-kai-tis-epidimies-panolis/>, pristupljeno 16. ožujka 2019.).

¹⁹ Kafe-Aman (grč. Καφέ-Αμάν) je vrsta popularne kavane u Maloj Aziji i Grčkoj prije Drugoga svjetskoga rata, u kojem su dvojica ili trojica pjevača, takozvani amanedžije (αμανετζήδες) improvizirali tekstove, često u obliku šaljiva dijaloga te uvijek u slobodnom ritmu i melodiji. Ime su dobili po karakterističnom uzviku „aman, aman“ (tur. *milost*) kojim su pjevači pokušavali dobiti na vremenu kako bi osmislili što bolje tekstove. Prisutan u Grčkoj već u sedamdesetim godinama XIX. st., kad su prve putujuće družine amanedžija stigle iz Male Azije, diktatorski Metaksasov režim je 1937. zabranio Kafe-Aman diljem zemlje, smatrajući ga neželjenom ostavštinom osmanske tradicije.

²⁰ cifteteli (grč. τσιφτετέλι < tur. *çiftetelli*), narodni ples uglavnom rasprostranjen diljem sjeverozapadne Male Azije. Pleše se u dvočetvrtinskom ili četveročetvrtinskom taktu, najčešće uz pratnju violine. Zbog sličnosti često povezan s antičkim kordakom, lascivnim plesom pod maskama poznatim iz Aristofanovih komedija. (Η ιστορία του χορού Τσιφτετέλι, <https://www.pro-dance.gr/dances/popular-greek-dances/history-of-greek-folk-dances/history-of-chifteteli-dance>, pristupljeno 16. ožujka 2019.).

Kao i u romanu Dido Sotiriu, Grci i Turci Jonije, pogotovo oni nižega društvenoga staleža, druže se i na seoskim proslavama blagdana, gdje se redovito međusobno natječu u jahanju. Ipak, ni Manolis ni Ševket, obojica vrsni jahači, nisu mogli znati da će ovom raju uskoro doći krvav kraj. Gorjet će Mortakja i Kordeljo, ali ovaj put to ne će biti plamen čežnje.

3. TEŠKE GODINE

Nakon što je Osmansko Carstvo, koje je mirom u Bukureštu 1913. priznalo gubitak gotovo svih europskih posjeda, ušlo 1914. u Prvi svjetski rat na strani Njemačke, Grci s egejske obale preventivno su preseljeni u središnju Malu Aziju. Ovo nasilno preseljenje, navodno ideja generala Limana von Sandersa, najteže je pogodilo Grke Ajvalija, odakle su gotovo svi muškarci preseljeni u unutrašnjost.

Proročki o slutnjama grčko-turskoga rata na obzoru progovara pjesma „Milijun valova“ (*Χίλια μύρια κύματα*).²¹

*Milijun²² valova Ajvali²³ je daleko
milijun valova Ajvali je daleko.
Slani dani i sunce što uvijek je ondje, uvijek je ondje,
s makedonskim pticama i onima armenskima,
koje su se zbudile na putu i promašile put do berberskih obala.
Ponekad, čekajući morskog psa,
crna riba dolazi, odlazi,
sve su manji njegovi krugovi!
Milijun valova Ajvali je daleko*

²¹ Autor pjesme je Kostas Georgusopoulos, a uglazbio ju je Jannis Markopoulos. Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa i Glikerije nalazi se na albumu „Hommage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=856, pristupljeno 16. ožujka 2019.

²² *Χίλια μύρια* je doslovno tisuću desetstisućica: *χίλιοι* – tisuću te *μύρια* – deset tisuća. Riječ *μύρια* uz deset tisuća znači i „nepregledno mnoštvo“, a u novogrčkom više nema brojnu vrijednost (deset tisuća je *δέκα χιλιάδες* iako je milijun i dalje *εκατομμύριο*, tj. sto desetstisućica). Stoga sam se odlučio na prijevod „milijun“ koji najbolje dočarava nepregledni obzor valova.

²³ Ajvali (grč. Αϊβαλί < tur. *Ayvalık*), grad na maloazijskoj obali nasuprot Lezbu i nedaleko od Pergama. Na početku Prvoga svjetskoga rata muškarci su bili poslani u radne logore u središnjoj Maloj Aziji. Jedan od njih bio je Ilijas Venezis (Ajvali, 1904. – Atena, 1973.) koji je svoje iskustvo prikazao u potresnom romanu *Broj 31328* (*To Nούμερο 31328*, najprije serijski objavljen u listu Kampana 1924, a kao knjiga 1931). Od 3000 muškaraca iz Ajvalija, Venezis je bio jedan od samo 23 koji su preživjeli.

*milijun valova Ajvali je daleko.
Narastle su naše brade, promijenila se naša duša.
Razljučen, pas laje iz sveg glasa:
Pomozi, dobri moj, ne dopusti da se međusobno proždremo!
Milijun valova Ajvali je daleko
milijun valova Ajvali je daleko.
Ponekad, smirimo se uz zvuke lire.
Privezan s rukama iza leđa za srednji jarbol²⁴
slijepi hijski pjesnik,²⁵ prorok dubokog glasa,
žvače mastiku i veliča Helenu,
a nekad vodi Dzavelenu²⁶ da plešu.
Milijun valova Ajvali je daleko
milijun valova Ajvali je daleko.*

U grčkoj mitološkoj tradiciji pas može osjetiti približavanje opasnosti bolje nego čovjek, zbog čega slika psa koji laje iz svega glasa ističe sav patos scene. Zapravo, moglo bi se reći da kruni čitavu pjesmu jer psa čini paradigmom zloslutne vizije rata. Dramski naboj dodatno pojačava usporednost dviju oluja, jedne u psu i druge u prirodi, čiji zakoni više ne vrijede (ptice gube moć orijentacije, a ljudi razdvajanja dobra od zla).

Agonija polupraznih gradova Jonije tema je pjesme „U Smirni i Ajvaliju“ (*Στη Σμύρνη και στο Αϊβαλί*).²⁷

²⁴ Odisej koji je po mitu naredio svojim suborcima da ga privežu za jarbol kako ga pjesma Sirena ne bi natjerala da skoči u more i pridruži im se, što bi značilo sigurnu smrt.

²⁵ U skladu s uvjerljivom legendom Homer je s otoka Hija, jonskoga otoka nasuprot obali Male Azije. Homerska himna Apolonu (172–173) kaže *τυφλός ἀνὴρ, οἰκεῖ δὲ Χίω ἔνι παιπαλοέσση / τοῦ πάσαι μετόπισθεν ἀριστεύουσιν αἰοδαί* („Slijep čovjek, na Hiju živi, krševitoj zemlji, sve njegove pjesme su najbolje, sad i zauvijek“). Navodno je najveći pjesnik veći dio života proveo u Bolisu, ako je vjerovati Pseudo-Herodotu (Vita Homeri 1332–1335) koji kaže *καὶ τοὺς Κέρκωπας καὶ Βατραχομομαχίαν καὶ Ψαρομαχίην καὶ Ἑπταπακτικὴν καὶ Ἐπικηλίδας καὶ τᾶλλα πάντα ὅσα παίρνιά ἐστίν Ὀμήρου ἐνταῦθα ἐποίησε παρὰ τῷ Χίω ἐν Βολισῶν* – („i on [Homer] je ondje, u kući čovjeka s Hija, u Bolisu isprjevaو Kekrope i Boj žaba i miševa i Psaromahiju i Heptapaktiku i Epikihlide i brojne druge razigrane stihove“.)

²⁶ Žena iz sulijotskoga klana Dzavela, koji je dao velikane otpora Ali-paši Janjinskom poput Lambrosa (1745. – 1792.) i Fotosa (1770. – 1811.) te kasnije grčkoga rata za neovisnost poput Kicosa (1800. – 1855.). Istaknuto mjesto među njima zauzima Mosha (1760. – 1803.), Lambrosova supruga i Fotosova majka, koja je, po romansiranoj priči, zapovijedala odredom od 400 žena-pobunjenika u bitci kod Kijafe 20. srpnja 1792. protiv vojske Ali-paše Janjinskog, pri čemu je navodno stradalo između dvije i tri tisuće Ali-pašinih vojnika te samo 74 grčka pobunjenika.

²⁷ Autor pjesme je Manos Elefteriu, a uglazbio ju je Dimos Mucis. Pjesma u izvedbi Dimitrisa Mitropanosa nalazi se na albumu „Moj život je jedan izlet 3“ (*Μια Εκδρομή είναι η Ζωή Μου* 3, 2013).

*U Smirni i Ajvaliju
 i diljem Istoka
 nikad nitko nije čuo za takvo zlo
 niti je takvo zlo igdje zapisano!
 Vidio sam nož i vatru
 i palače i bijedu
 ma i gradove i sela
 kako umiru u agoniji, po prvi put.
 Vidio sam ljubavi i sramote
 kako se gase poput munja.
 Vidio sam ljude lišene uma, a i neke kako plaču
 i neke kako plaču i boluju.
 U Smirni i Ajvaliju
 i diljem Istoka.*

U pjesmi „Smirnejske pjesme“ (*Τα σμυρνέικα τραγούδια*) mutno staklo staroga ogledalca metafora je sudbine jednoga grada i jednoga svijeta čija ljepota začuđuje i samoga Boga, a pred Njegovim očima biva uništen.²⁸

*Tvoje staro ogledalce,
 a iza mutnog stakla
 Smirna i Kordeljo
 i Grčka starih vremena.
 Zamrljano staklo,
 a iza njegovog dima
 Bog baca pogled na Ajvali*

Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=9212, pristupljeno 16. ožujka 2019.

²⁸ Autor pjesme je Ilijas Kaculis, a uglazbio ju je Pantelis Talassinós. Pjesma u izvedbi Pantelisa Talassinosa nalazi se na albumu „Od Tela do Trakije“ (*Απὸ τὴν Τήλο Ὡς τὴ Θράκη*, 1999). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=560, pristupljeno 16. ožujka 2019.

*i zastaje mu dah!
 Smirnejske pjesme,
 tko te njima podučio?
 Da ti suze krenu kad ih zapjevaš,
 cvijete mog srca!
 Tvoje staro ogledalce
 i razum što je pomućen.
 U kojoj taverni si pila
 da si izašla tako pijana?
 Zamrljano staklo,
 a iza njegovog dima
 Bog baca pogled na Ajvali
 i zastaje mu dah!
 Smirnejske pjesme,
 tko te njima podučio?
 Da ti suze krenu kad ih zapjevaš,
 cvijete mog srca!*

I Manolis, glavni lik romana „Krvlju natopljena tla“, s ostalim je muškarcima iz Kirkidze odveden kao ratni zarobljenik u radni logor u središnjoj Maloj Aziji. O Ševketu, kojeg više ne će vidjeti, često razmišlja. On će se pak uskoro pridružiti nacionalističkom pokretu koji oko sebe okuplja Mustafa Kemal. Rat je razdvojio nerazdvojne.

4. GRČKE ZASTAVE U SMIRNI

Nakon poraza Osmanskoga Carstva, na Pariškoj mirovnoj konferenciji saveznici su raspravljali kako podijeliti njegove ostatke. Grčka, koja je u rat ušla tek 1917. nakon traumatične „nacionalne shizme“, zatražila je Smirnu i unutrašnjost zapadne Male Azije, od Ajvalskog zaljeva do ušća Meandra. Grci Ponta pokušali su uspostaviti neovisnu Republiku, ali zbog udaljenosti grčki premijer Elefterios Venizelos, koji

je svoju političku karijeru gradio na „Velikoj ideji“,²⁹ odbio je pružiti pomoć. Umjesto pomoći, pozvao je Grke Ponta da se priključe institucijama predložene armenske države. Kako ni grčka ni armenska država ne će biti uspostavljene, rezultat je bio velik gubitak života i kraj grčke prisutnosti u regiji u kojoj seže do mitskih vremena Argonauta u Kolhidi, Oresta u Toaniji, Odiseja u zemlji Kimerana i Herakla, osloboditelja Prometeja te gdje su Milećani već u VIII. st. pr. Kr. osnovali koloniju Sinopu, nešto kasnije i Amis (Sampsuda), dok su kolonisti iz Sinope osnovali Trapezunt.³⁰

Budući da su se Talijani 29. ožujka 1919. iskrcali u Altaliji, Lloyd George je odmah dopustio Venizelosu da se grčka vojska iskrcu u Smirni kako bi preduhitrila Talijane. „Velika trojica“ pozvala su talijansko-ga premijera Orlanda i podijelili Malu Aziju u tri interesne zone. Grci će uzeti egejsku zonu od Ajvalija do delte Meandra, Talijani sredozemnu obalu Pamfilije oko Antalije, a Francuzi sredozemnu obalu Kilikije i jugoistočnu Malu Aziju koja se naslanja na Siriju i Libanon pod francuskim mandatom. Vizija „Grčke na dva kontinenta i pet mora“ odjednom je postala dohvatljiva. Već 14. svibnja 1919. armada grčkih, britanskih i francuskih brodova usidrila se pred Smirnom, a mitropolit Hrizostom (1867. – 1922.) blagoslivljao je grčke vojnike koji su se iskrcavali, praćeni razdraganim mnoštvom.³¹

Dok su marširali kroz trg Konak, mladi je Turčin upucao zastavonosca grčkih evzona.³² Grčki su vojnici odmah otvorili paljbu na turski vojni garnizon na trgu. Iako su se turski vojnici nakon pola sata predali, do kraja dana 300 do 400 Turaka i oko 100 Grka pobijeno je u osvetničkom pohodu grčkih vojnika po gradu. Zarobljeni turski vojnici paradirani su gradom, tjerani da uzvikuju „Živio Venizelos“ i „Živjela Grčka“.³³ Ovime

²⁹ Poznata Venizelosa propagandna karta iz 1920. (nakon Sporazuma iz Sèvres) prikazivala je grčke stečevine 1911., 1913. i 1920. (s istočnom Trakijom, Konstantinopolom, Bitinijom, Troadom, Eolidom i Jonijom) uz Grčku personificiranu kao djevojku koja u lijevoj ruci drži zastavu, a u desnoj citat grčkoga premijera Harilaosa Trikupisa *Ἡ Ελλάδα προώρισται να ζήσει και θα ζήσει* („Grčka je predodređena da živi i živjet će“).

³⁰ Dan kad je Mustafa Kemal pristao u Samsun, 19. svibnja 1919. u Grčkoj se obilježava kao Dan sjećanja na Pontski genocid, dok je 14. rujna (Smirnejski požar) Dan sjećanja na Maloazijski genocid.

³¹ Χρήστος Ε. Αγγελολάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας - Το έπος της Μικράς Ασίας* (1963), 63.

³² O identitetu atentatora vidi Michael Llewellyn-Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922* (1998), 89-90.

³³ Isto, 90.

je počela spirala osvete koja će krvlju i Grka i Turaka natopiti Malu Aziju kroz naredne tri godine.

Početakom 1921. turski nacionalisti, koje je okupio Mustafa Kemal i koji su se u međuvremenu pretvorili u ozbiljnu vojnu silu od 70 000 vojnika, postupno su iz igre izbacili najprije Italiju, a onda i Francusku. Ostala je još Grčka. Do prosinca 1920. grčka je vojska napredovala do Eskişehir, gdje ih je žestoki otpor nacionalista natjerao da se vrate na prvotne položaje. Novu grčku ofenzivu odbili su nacionalisti pod zapovjedništvom Ismet-paše 11. siječnja 1921. u Prvoj bitci na rijeci İnönü sjeverno od Kütahye, ostvarivši time prvu veliku pobjedu. Pobjeda po kojoj će kasnije drugi predsjednik Republike uzeti prezime podigla je moral vojske koja se dotad povlačila.

Promjena ravnoteže osjetila se i na međunarodnom planu gdje je dovela do prijedloga saveznika da na Londonskoj konferenciji izmijene Sporazum iz Sèvres, čime su prvi put uz sultansku priznali i ankar-sku vladu. Na prvoj sjednici konferencije, 21. veljače, novi grčki premijer Dimitrios Gunaris izložio je argumente za nastavak savezničke potpore njihovim operacijama u Maloj Aziji.³⁴ Stajalište Grčke podržao je Lloyd George pa je grčka vojska obnovila ofenzivu 23. ožujka. Već 27. ožujka Grci su zauzeli Afyon, ali je sjeverni krak grčkoga udara zaustavio Ismet-paša u epskoj četverodnevnoj Drugoj bitci na rijeci İnönü 30. ožujka, nakon čega su bili prisiljeni povući se u Bursu. Ondje su se pregrupirali i pripremili za ljetnu ofenzivu. Kralj Konstantin, koji se proglasio vrhovnim zapovjednikom grčke vojske u Maloj Aziji, 11. se lipnja 1921. uputio u Izmir s Gunarisom i načelnikom Glavnoga stožera Viktorom Dusmanisom. Kralj i Dusmanis premjestili su zapovjedništvo iz Atene u Smirnu, dok je general Anastasios Papulas otišao na front kako bi vodio ofenzivu koja je započela 10. srpnja.³⁵

Ofenziva je zamišljena kao napad u tri smjera čiji je cilj bio presjeći željezničku prugu koja je od Afyona preko Kütahye vodila do Eskişehir. Napad je krenuo uspješno i Grci su zauzeli Kütahy 17. srpnja te nastavili dalje prema Eskişehiru, nadajući se da će zaokružiti naciona-

³⁴ Ξενοφώντας Στρατηγός, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία: ιστορική επισκόπηση με βάση επίσημες πηγές και έγγραφα* (1994), 176–179.

³⁵ Χρήστος Ε. Αγγελολάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας - Το έπος της Μικράς Ασίας* (1963), 111–115.

lističke snage pod zapovjedništvom Ismet-paše. Među Turcima je zavladala panika pa je Mustafa Kemal nakon procjene situacije na frontu naredio opće povlačenje. Put im je bio otvoren i Grci su 19. srpnja zauzeli Eskişehir. Više niti jedan veći grad nije stajao na putu grčkoj vojsci da zauzme Ankaru. Velika narodna skupština izglasala je imenovanje Mustafe Kemala vrhovnim zapovjednikom vojske s punim ovlastima kako bi zaustavio očekivani grčki napad na glavni grad pokreta.

Kralj Konstantin susreo se sa svojim generalima kako bi razmotrio sljedeći potez. Odlučio je nastaviti ofenzivu i grčka je vojska 23. kolovoza stigla do rijeke Sakarye. Nakon zatišja koje im je omogućilo da se pripreme, Turci su 8. rujna pokrenuli protunapad. Kad više nisu mogli držati liniju, general Papulas je 11. rujna naredio opće povlačenje prema Eskişehiru. Turci nisu nastavili protunapad i obje su se vojske vratile na linije od 10. srpnja, koje se do kolovoza naredne godine ne će značajnije pomicati. U međuvremenu je predložen niz mirovnih rješenja koje je turska strana, koja se sad osjećala dovoljno snažnom, redovito odbijala. Među Grcima Jonije jačala je bojazan da će ih grčka država napustiti kad joj ograničeni resursi više ne će dopuštati nastavak vojne okupacije. Dogovoreno je formiranje širokoga pokreta, pod imenom Maloazijska obrana (*Μικρασιατική Άμυνα*), koji je kao (barem privremeno) rješenje vidio uspostavu neovisne grčke države u Joniji sa Smirnom kao glavnim gradom, koju će braniti općenarodna vojska.³⁶ Mustafa Kemal nastavio je snažiti nacionalističku vojsku, a početkom ljeta 1922. počeo je koncentrirati svoje trupe duž grčkih linija.

5. VELIKA OFENZIVA

Napokon, 26. kolovoza nacionalistička je vojska pod zapovjedništvom Mustafe Kemala pokrenula Büyük Taarruz („Veliku ofenzivu“) na potezu od Izmita do Afyona. Već prvoga dana ofenzive zauzet je Izmit, a četiri dana kasnije Turci su nanijeli težak poraz grčkoj vojsci kod Dumlupınara. Polovina grčke vojske bila je pobijena ili zarobljena, među njima i general Nikolaos Trikupis, koji je nakon predaje primio telegram o vlastitom imenovanju vrhovnim zapovjednikom grčke vojske u Maloj

³⁶ O *Maloazijskoj obrani* vidi Χρήστος Ε. Αγγελομάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας – Το έπος της Μικράς Ασίας* (1963), 123–152.

Aziji.³⁷ Već 2. rujna nacionalistička vojska ušla je u Eskişehir.

Smirnom je zavladao panika. Vlada u Ateni hitno je poslala telegram u London zatraživši primirje kojim bi se Grčka odrekla svih teritorija u Maloj Aziji s izuzetkom Smirne i njezine neposredne okolice. Mustafa Kemal ovo je glatko odbio. Balıkesir je zauzet 6. rujna, već sljedećega dana Ajdın i Manisa, koju je grčka vojska u povlačenju spalila do temelja.³⁸

Suočeni s neizbježnim, grčki su se vojnici u dva pravca povlačili prema obali. Jedan se dio vojske povukao prema jugu i poluotoku Çesme, odakle su ih brodovi prevezli na Hij, dok su drugi stigli do Mudanje (koja je pala 11. rujna) odakle su prevezeni u Trakiju. Za vojnicima su se povlačili i civili te je do 5. rujna u Smirnu svakodnevno pristizalo 30 000 civila.³⁹ U ranim jutarnjim satima 9. rujna tursko je konjaništvo ušlo u Smirnu. Sam Mustafa Kemal narednoga je dana stigao u grad u kojem su već počeli neredi. Visoki povjerenik grada, Krećanin Aristidis Stergiadis, pobjegao je britanskim brodom.⁴⁰ Već predvečer 9. rujna počeli su prvi napadi na grčke i armenske civile, razumljivi nakon tri godine grčkoga zlostavljanja i diskriminacije. Mitropolit Hrizostom, kojem Turci nisu oprostili raniju vatrenu nacionalističku retoriku, 10. je rujna javno linčovan i ubijen.⁴¹

6. „SMIRNA GORI, MAJKO“

Poslijepodne 13. rujna izbio je požar u armenskoj četvrti koji se ubrzo proširio i na grčku. Grci su u panici skakali u more pokušavajući se domoći lađa koje će ih prevesti do savezničkih brodova usidrenih u luci. George Horton, američki konzul u Smirni i autor kontroverzno memoarskoga djela *The blight of Asia: an account of the systematic extermination of Christian populations by Mohammedans and of the*

³⁷ Ξενοφώντας Στρατηγός, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία: ιστορική επισκόπηση με βάση επίσημες πηγές και έγγραφα* (1994), 403–408.

³⁸ Tolga Köker (u suradnji s Leylom Keskiner), *Lessons in Refugeehood: The Experience of Forced Migrants in Turkey* (u *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*) (2003), 200.

³⁹ Μιχαήλ Ροδάς, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία* (1950), 336–350.

⁴⁰ Isto, 350–352.

⁴¹ George Horton, *The Blight of Asia* (1926), 136.

culpability of certain great powers; with a true story of the burning of Smyrna, spekulira da se broj žrtava požara koji je zauvijek uništio staru Smirnu penje do 100 000.⁴² Brojka od 10 000 do 15 000 čini se realnijom.⁴³ Međusobna optuživanja o uzroku i naravi požara traju do danas. San „Velike ideje“ završio je u pepelu Smirne.

Svakako najpotresnija pjesma o Smirni i plamenu jest „Smirna gori, majko“ (*Η Σμύρνη*).⁴⁴

Smirna gori, majko,
gori i naš imetak,⁴⁵
naša bol je neizreciva,
a naša čežnja neopisiva.
Romiosini,⁴⁶ romiosini,
kad ćeš se odmoriti?
Živiš u miru jednu godinu,

⁴² Isto, 173.

⁴³ O nerazmjernosti broja žrtava vidi Norman M. Naimark, *Fires of Hatred* (2001), 52.

⁴⁴ Autor pjesme je Pitagoras, a uglazbio ju je Apostolos Kaldaras. Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa nalazi se na albumu „Homage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=239, pristupljeno 16. ožujka 2019.

⁴⁵ Pjesnik ovdje koristi riječ *το βίος*. Iako potječe od riječi *o bios* (život, način života čovjeka), riječ *βίος* (ili *βίος*) označava imetak, posjed (sinonim riječi *περιουσία*), tj. sve materijalne stvari koje život čovjeka čine životom.

⁴⁶ Romiosini (grč. *Ρωμιός*) je teško prevodiva riječ koja sadržava esenciju antičkoga helenstva oblikovanoga kroz kalup tisućgodišnje romejsko-kršćanske civilizacije koja je i nakon pada Bizanta nastavila živjeti kao živa tradicija diljem grčkopravoslavne ekumene. Grci su stoljećima sebe nazivali Romejima, jer je etnonim Heleni upućivao na pogansku prošlost. Novostvorena grčka država promicala je uporabu etnonima Heleni kako bi naglasila kontinuitet s antičkim nasljeđem, ali u grčkim zemljama koje su ostale pod osmanskom vlašću poput Male Azije i Cipra, Grci su ostali Romeji. Upravo na Cipru, toj drugoj otvorenoj rani helenstva, arhiepiskop Kiprijan ostavio je najljepši pean romiosiniju. Kad je upravitelj otoka Küçük Mehmet saznao za ulogu arhiepiskopa u slanju dobrovoljaca u Grčku, zaprijetio je uništenjem romiosinija otoka. Arhiepiskopov odgovor, koji je ovjekovječio ciparski nacionalni pjesnik Vasilis Mihailidis u pjesmi „9. srpnja 1821. u ciparskoj Lefkoziji“ glasio je *Η Ρωμιός εν' φυλή συνόκαρη του κόσμου, / κανέννας δεν εβρέθηκεν γαι να την ιξηλείψει, / κανέννας, γιατί σκέπει την 'που τ' άψη ο Θεός μου. / Η Ρωμιός εν' να χαθει, όντας ο κόσμος λείπει!* („Romiosini je rođen kada i svijet, nitko ga nikada nije uspio iskorijeniti. Moj Bog ga čuva s visina. Kad nestane romiosinija, i svijet će s njime!“).

a trideset u vatri!
 Smirna gori, majko,
 odlaze i naši snovi,
 a onog koji se broda drži
 drugovi udaraju!
 Romiosini, romiosini,
 kad ćeš se odmoriti?
 Živiš u miru jednu godinu,
 a trideset u vatri!

Manolis uspijeva izaći iz turskoga zarobljeništva, ali je po grčkom iskrcavanju protiv volje unovačen u grčku vojsku. Nakon poraza uspijeva se probiti do Smirne u plamenu. Dok plovi prema Samu, gleda prema istoku, prema maloazijskoj obali i razmišlja o životu u Kirkidzi.

„S druge strane, svjetiljke su treptale, oči su treperile. Tamo, preko puta, ostavili smo domove, zaključene ostave, svadbene vijence na ikonostasima, pretke na grobljima. Ostavili smo djecu i roditelje i braću. Mrtvi stoje nepokopani. Živi su bez kuća. Tamo. Preko puta, gdje je do jučer bio naš dom...

Toliko patnje, toliko tragedije. Moj um sada nije htio ništa doli vratiti se u prošlost. Kad bi bar sve ovo bila samo laž, kad bismo se mogli vratiti u našu zemlju, u naše vrtove, u naše šume s pjevicama, vrapcima i sovicama, u naše voćnjake sa stablima mandarina i trešnjama u cvatu, našim prekrasnim proslavama s ljepoticama...“⁴⁷

Kad je primirje potpisano 11. listopada u Mudanji, nacionalistička vojska (koja je neposredno prije zauzela Dardanele) kontrolirala je teritorij do Marice. Napokon, 24. srpnja 1923. u Laussanei je potpisan mir, a 29. listopada proglašena je nova država – Republika Turska.

Prva posljedica Maloazijske katastrofe u Grčkoj bila je revolucija 11. rujna kojom je kralj Konstantin bio prisiljen odreći se vlasti u korist sina

⁴⁷ Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα* (1988), 339–340.

Georgija II. Uspostavljeno je revolucionarno vijeće koje je trebalo odrediti odgovornost za nacionalnu tragediju. Šest grčkih zapovjednika, među njima i Gunaris, osuđeno je na smrt i smaknuto. Vijeće je Venizelos imenovalo predstavnikom Grčke na mirovnoj konferenciji. Poseban dokument koji su u Lausannei potpisali Venizelos i Ismet-paša 30. siječnja 1923. u prvom je članku dogovorio obveznu razmjenu turskih državljana pravoslavne vjere i grčkih državljana islamske vjere. Drugi je članak postavio dva slučaja izuzeća: muslimansko stanovništvo zapadne Trakije i pravoslavno stanovništvo Konstantinopola te Imbra i Teneda ne će biti obuhvaćene razmjenom.⁴⁸

Razmjer imigracije u Grčku postao je jasan tek na popisu stanovništva 1928. kad je konačan broj izbjeglica iznosio 1,221,849 (256 954 iz Trakije, 626 954 iz Male Azije bez Ponta, 182 169 iz Ponta te 38 458 iz Konstantinopola).⁴⁹ Broj stanovništva Grčke, sad jedne od etnički najhomogenijih država u Europi, uvećan je za trećinu (6,204,684 stanovnika 1928.), a ekonomske i socijalne posljedice ovu će malu zemlju moriti desetljećima.

Kaos izbjeglica koji se guraju na maloj lađi ovjekovječuje pjesma Izbjeglištvo (*Η προσφυγιά*).⁵⁰

Brodovi odlaze, dolaze,
nakrcani izbjeglicama.
Obojili su svoja jedra u crno,
a jarbole u ljubičasto.
U koju stijenu, u koje tlo
ćeš sada pustiti korijenje?

⁴⁸ Baskin Oran, *The Story of those who stayed: Lessons from Articles 1 and 2 of the 1923 Convention (u Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey)* (2003), 97–111.

⁴⁹ Onur Yildirim, *Diplomacy and Displacement – Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934* (2006), 91.

⁵⁰ Autor pjesme je Pitagoras, a uglazbio ju je Apostolos Kaldaras. Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa nalazi se na albumu „Homage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=667, pristupljeno 16. ožujka 2019.

Čak i od smrti
 gorče ti si, izbjeglištvo!
 Gdje bi mogao biti otac?
 Majka traži svoju djecu.
 Vjetar nas je rasuo
 u drugu zemlju, na drugu obalu.
 U koju stijenu, u koje tlo
 ćeš sada pustiti korijenje?
 Čak i od smrti
 gorče ti si, izbjeglištvo!

Prema nekom egejskom otoku i životu izbjeglištva plovi i jedna Maloazijka, junakinja istoimene pjesme (*Μικρασιάτισσα*).⁵¹

Misao vodi korak i putuje
 natrag u majčinsku zemlju Jonije.
 Glasovi mora potapaju uspomene,
 vraća se i uzdiše uzdahom sjećanja.
 Crna marama skriva njenu žalost,
 majka Male Azije, Homerova unuka.
 I njen nijemi jecaj, tropar Bogu,
 simbol žrtve, kadionica boli.
 Vjetar Egeja miluje obraze,

⁵¹ Stihove je napisao i uglazbio Aleksandros Karavanis. Pjesma u izvedbi Kršćanskih učeničkih zborova nalazi se na albumu „Kršćanski učenički zborovi: Naše pjesme 2“ (*Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες «Τα Τραγούδια μας Β»*), 1992). Maloazijka je i ime ikone Djevice poznate kao Panagija Maloazijka (*Παναγία η Μικρασιάτισσα*) koja je jedan od simbola maloazijskoga helenstva. Ikona potječe iz Ferteka nedaleko od Ikonija, a izbjeglice su je 1924. prenijele u Grčku. Izbjeglica Maloazijka dijeli više atributa s Djevicom, posebno *Μαυροφόρα* („koja je u crnini“) i *Κυρά* (Gospa).

nesvjestica troši djevičanska srca.
 A ona se samo nada i sebi samoj govori,
 kći Male Azije, na svojoj zemlji da bude pokopana!
 U njenom pogledu je „Oprosti“, u držanju otmjenost,
 put progonstva, sirotišta, tama!
 Protjeranu iz svoje zemlje, u vrtu jasmína
 damu već lovor čeka.
 Izrezbarena vrata, gdje se djeca igraju,
 i sokak što ju je vidio u bijelom.
 I nijemi zvuk zvona crkve,
 ma gorči je zaborav, šutnja helenstva!

Dubinu očaja dodatno naglašava rima posljednja dva stiha pjesme (*βουβή* – nijem i *σιωπή* – šutnja). Kao da čitav svijet stoji nijem pred njenom tragedijom. Ipak, iako je prepuna patosa, pjesma ipak nudi nadu da će se Maloazijka jednog dana vratiti i biti pokopana na tlu Jonije.

7. NOVI ŽIVOT

Izbjeglice su sada trebali započeti novi život u zemlji koju nisu poznavali i čiji jezik često nisu govorili.⁵² Bili su stranci, često meta malograđanske poruge i ispitivanja lokalnoga stanovništva. Posebna žrtva bila je maloazijska žena, često podrugljivo nazivana imenom rodnoga grada u Maloj Aziji ili, još gore, imenom izbjegličke četvrti u Grčkoj. Predstavljena kao zavodljiva istočnjakinja, ali u konačnici ranjiva i dostupna, njezino udvaranje/osvajanje postaje u duboko patrijarhalnom društvu poput grčkoga sport za grabežljive mlade Atenjane, kao u pjesmi „Što te briga“ (*Τι σε μέλλει εσένανε*).⁵³

⁵² Tako živi u grčkom selu, Manolis, glavni lik romana „Krvlju natopljena tla“, je turkofon. Grčki je njegov drugi jezik, a čak je i on prepun turcizama. Upravo će korištenje brojnih turcizama biti način diferencijacije maloazijskih Grka u Grčkoj, jer su ih balkanski Grci, koji su proces purifikacije jezika od turcizama, albanizama i slavizama započeli gotovo čitavo stoljeće ranije, lako mogli prepoznati.

Što te briga odakle sam,
 iz Karatasija,⁵⁴ svjetlo moje, il' iz Kordelja.
 Što te briga da me neprestano zapitkuješ
 iz kojeg sela sam, kad me ne voliš.
 Ondje odakle sam znaju kako voljeti,
 znaju kako sakriti tugu i kako se veseliti.
 Što te briga da me neprestano zapitkuješ
 iz kojeg sela sam, kad me ne voliš.
 Što te briga da me neprestano zapitkuješ,
 kad mi se nećeš smilovati, svjetlo moje, nego me mučiš!
 Što te briga da me neprestano zapitkuješ
 iz kojeg sela sam, kad me ne voliš.
 Dolazim iz Smirne da pronađem utjehu,
 da pronađem u našoj Ateni ljubav i zagrljaj!
 Što te briga da me neprestano zapitkuješ
 iz kojeg sela sam, kad me ne voliš.

Živjeli su u groznim uvjetima na periferijama gradova poput Atene i Soluna u naseljima čija imena, često s atributom Νέα („Nova“) otkrivaju podrijetlo stanovnika. Šire područje Atene obuhvaća naselja: Nea Khalkidona (Halkedon u Bitiniji, tur. Kadıköy u Istanbulu), Nea Erithraia (Eritreja u Joniji, tur. Çeşme), Nea Philadelphia (Filadelfija, tur. Alaşehir), Nea Peramos (Peram/Kordeljo), Nea Smirni (Smirna), Nea Phokeia (Fokeja u Joniji, tur. Foça), Nea Ionia (Jonija), Nea Makri (Makri, tur. Fethiye), Kaisariani (uglavnom Smirna i Vurla, iako je ime izvedeno

⁵³ Pjesma u izvedbi Glikerije nalazi se na albumu „Hommage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=1022, pristupljeno 16. ožujka 2019.

⁵⁴ Karatasi (grč. Καρτάσι < tur. *Karataş*), naselje u užem središtu Smirne. Središte židovske zajednice u gradu. Samoproglašeni mesija Šebbatay Cvi rođen je ovdje 1626.

iz Cezareje Kapadokijske, tur. Kayseri). Preživjeli iz Manolisove Kirkidze naseljeni su u Tesaliju, gdje su novi grad nazvali Novi Efez.

Kako su godine prolazile, postajalo je očito da se ne će vratiti i da su gradovi s atributom „nova“ trajna kategorija. Dok se Maloazijka nadala da će jednoga dana biti pokopana u rodnoj zemlji, Pitagoras se miri sa sudbinom i prihvaća svoj novi dom u pjesmi „Nova Jonija“ (Νέα Ιωνία).⁵⁵ Isprva „jadna“, nakon nekog vremena ova Jonija na periferiji Atene postaje „slatka“. Njezini sivi zalasci Sunca nisu poput smirnejskih, ali kroz priče starih ljudi moguće je u njima vidjeti obrise Male Azije, a i homerski zalazak Sunca *ὥς δ' ὄτ' ἀνὴρ δόρποιο λιλαιέται, ᾧ τε πανῆμαρ νειδὸν ἀν' ἔλκητον βόε οἴνοπε πηκτὸν ἄροτρον· ἀσπασίως δ' ἄρα τῶ κατέδν φάος ἡελίοιο δόρπον ἐποίχεσθαι, βλάβεται δέ τε γούνατ' ἰόντι· ὧς Ὀδυσῆ' ἀσπαστὸν ἔδν φάος ἡελίοιο.* (v 31–35).

Jadna moja Nova Jonijo,
u tvojim očima sam vidio svjetlo.
U ulicama i kafenijima
svaki prijatelj je brat.
I pričali su mi priče
u mom malom dvorištu
dva starca iz Ponta
i jedna starica iz Ajvalija.
Slatka moja Nova Jonijo,
nikad te neću zaniijekati.
U tvojim sivim zalascima Sunca
zauvijek ću živjeti.
I pričali su mi priče
u mom malom dvorištu
dva starca iz Ponta
i jedna starica iz Ajvalija.

⁵⁵ Autor pjesme je Pitagoras, a uglazbio ju je Hristos Nikolopoulos. Pjesma u izvedbi Steliosa Kantzidisa nalazi se na albumu „Bliži se večer...“ (Βραδιάζει..., 1992). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=41756, pristupljeno 16. ožujka 2019.

Kao ljudi na rubu društva bili su laka meta utjecaja Komunističke partije. Važan podtekst romana „Krvlju natopljena tla“ društveni su nemiri unutar grčke zajednice u Maloj Aziji. Dido Sotiriu ne skriva svoj komunistički svjetonazor. Društvene razlike više dijele nego etničke ili vjerske. U početku vatreni pristaša „Velike ideje“, Manolis poduzetne i vrijedne Grke vidi kao civilizacijski superiornije praznovjernim i neukim Turcima. Bolesnoga Ševketova oca umjesto liječniku vode lokalnom hodži koji ga neuspješno liječi rukjom. Kad ga napokon Ševket povede u Kirkidzu gdje ga izliječi grčki liječnik, Turci mogu samo reći: „Bre, kakav narod su ovi Romeji? Kako ih to njihov Allah uvijek načini tako pametnima?“⁵⁶ Sve se mijenja Manolisovim odlaskom u Smirnu kako bi ondje izučio za trgovca. U velikom gradu na svakom koraku svjedoči tome kako bogati grčki trgovci varaju seljake i izrabljuju nadničare. Iskrcavanje grčke vojske predstavlja novi udarac. Nasilnim novačenjem grčki su se generali pokazali jednakima turskim žandarima koji su ih pet godina ranije odvodili u radne logore. Mnogi su iskoristili situaciju pa se sad sadistički osvećuju Turcima i nekažnjeno ih ubijaju. Rat koji je predstavljen kao oslobodilačka borba zapravo je igra imperijalnih sila. Grci i Turci su u Maloj Aziji stoljećima bratski živjeli u miru, a zavadili su ih suprotstavljeni nacionalizmi (nahuškani od velikih sila, turski od Njemačke i grčki od Velike Britanije). Na kraju, dok je Smirna gorjela, ne samo da nisu iz vode izvlačili Grke u bijegu, nego su postavljali kamere kako bi snimili grad u plemenu. Opraštajući se s maloazijskom obalom, pozdravlja najboljega prijatelja: „Ah, Ševkete! Ševkete! Pretvorili smo se u čudovišta. Zarinuli smo noževe u naša srca, a zašto?“⁵⁷ Posljednje Manolisove riječi te posljednje riječi romana, ponovljene na turskom i grčkom, su Kahrolsun sebep olanlar! *Ανάθεμα στους αίτιους!* („Prokleti bili odgovorni!“).

Novi je dom trebalo izgraditi iako su bili svjesni da su svakim novim kamenom sve dalje od rodne zemlje, a bliže zaboravu. Pjesma „Kamen po kamen izgradismo“ (*Πέτρα πέτρα χτίσαμε*) oslikava neumoljiv protok vremena od kojega je jedini bijeg san.⁵⁸

⁵⁶ Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα* (1988), 31.

⁵⁷ Isto, 339.

⁵⁸ Autor pjesme je Pitagoras, a uglazbio ju je Apostolos Kaldaras. Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa nalazi se na albumu „Homage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=455, pristupljeno 16. ožujka 2019.

Kamen po kamen izgradismo siromašnu četvrt
 i život zatvorismo unutar Kokkinje.⁵⁹
 Suza po suza i eto nas do zaborava,
 zaboravismo što bijasmo unutar Kokkinje.
 Ma u noći kad dolazi, san nas uzima,
 u Pergam nas vodi i u Mramorno more!
 Cesta po cesta, nađosmo tlo i vodu,
 iz boli izadžosmo i iz košmara.
 Oblačići su otplovili prema drugim nebesima,
 naša djeca izrodila kćeri i unuke.
 Ma u noći kad dolazi, san nas uzima,
 u Pergam nas vodi i u Mramorno more!

U ovim sirotinjskim četvrtima pokušavali su sačuvati elemente svoje maloazijske tradicije. Jedan od najpoznatijih, koji je stekao čak i međunarodno priznanje, jest rebetiko (pl. rebetika), nazivan često i „grčkim bluesom“. Rebetiko se pjevao u tavernama izbjegličkih naselja uz pratnju violine, cimbala (santuri) i uda, ali ponajprije buzukija, danas nacionalnoga instrumenta koji su upravo maloazijski izbjeglice donijeli u Grčku. Proganjan u vrijeme Metaksasova režima kao vid „orijentalizacije“ zemlje („à la Turca glazba“), nespojiv s pokušajima podređivanja izbjeglica s Istoka kulturnom, društvenom i političkom autoritetu zapadnjačke grčke elite, od šezdesetih godina stječe priznanje kao autentičan izraz grčkoga duha, kako zbog iznimne poetičnosti teksto-va tako i zbog visoke umjetničke kvalitete glazbe. Nakon novoga, do-tad najžešćega, vala represije tijekom Hunte pukovnika (1967. – 1974.), rebetiko je doživio novo buđenje dolaskom na vlast socijalističke vlade Andreasa Papandreua 1981. Papandreu je rebetiku, koji je tijekom sed-

⁵⁹ Kokkinja (grč. Κοκκινιά), četvrt u jugozapadnom dijelu Atene, koju su nakon 1922. naselili izbjeglice iz Male Azije, uglavnom iz Smirne, Magnezije, Bitinije, Mugle, Trapezunta i Ikonija.

mogodišnje vladavine hunte postao izraz antizapadnoga sentimenta, oduvijek duboko ukorijenjenoga u grčkom društvu, dopustio ulazak u mainstream kulturnoga života. Promjena kulturne klime dovela je čak do izmišljanja termina „ciftetelokracija“, kojim je oporba opisivala vladavinu PASOK-a u osamdesetim godinama, aludirajući na „trbušni ples“ Papandreuove politike između Istoka i Zapada. Stranačka himna PASOK-a *Καλημέρα Ήλιε* („Dobro ti jutro, Sunce“), za koju je tekst i glazbu napisao Manos Loizos, a izvode ju Kostas Smokovitis i Aleka Aliberti nedvosmisleno upućuje na korijene u maloazijskom rebetiku, a sam Andreas Papandreu je na samrtnoj postelji zatražio da posljednji put čuje album Sotirije Bellu.⁶⁰ Godine 2017. rebetiko je upisan na UNESCO-vu listu nematerijalne baštine.

Najplodniji tekstopisac rebetika je Pitagoras Papastamatiu (1930. – 1979.), poznatiji po umjetničkom imenu Pitagoras. Njegovi roditelji, oboje podrijetlom s Pitagorina Sama, upoznali su se u Smirni, gdje mu je majka bila učiteljica, a otac pričuvni časnik, nedugo prije katastrofe. Događaji iz 1922. bit će glavna tema pjesnikova stvaralaštva.⁶¹ Većina pjesama u ovom radu su Pitagorasove.⁶² Rebetiko će proslaviti pjevači poput Sotirije Bellu, Nikosa Ksilurisa, Jorgosa Dalarasa, Harule (Haris) Aleksiu i Glikerije albumima „Mala Azija“ (Μικρά Ασία, 1972), „50 godina rebetika“ (50 χρόνια ρεμπέτικο τραγούδι, 1975), „Rebetika okupacije“ (Τα ρεμπέτικα της Κατοχής, 1980), „Poput magične pjesme – izvještaj o rebetiku“ (Σαν τραγούδι μαγεμένο – Αναφορά στο ρεμπέτικο, 2009). Napokon, osamdeset godina nakon katastrofe, 21. lipnja 2003. Jorgos Dalaras i Glikerija održali su koncert u Odeonu Heroda Atičkoga pod naslovom „Homage Maloj Aziji“ (Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία).

⁶⁰ Obituary: Sotiria Bellou (Stathis Gauntlett, *The Independent*, 6. rujna 1997., <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-sotiria-bellou-1237686.html>, pristupljeno 10. kolovoza 2019.).

⁶¹ Κώστας Μπαλαχούτης, Ο σπουδαίος στιχουργός Πυθαγόρας! (<http://www.ogdo.gr/prosopa/afijeromata/o-spoudaios-stixourgos-pythagoras>, pristupljeno 10. ožujka 2019.).

⁶² Pitagoras je bio tema dvodijelnoga programa na grčkoj državnoj televiziji (EPT) 2011., na kojem su istaknuti grčki glazbenici raspravljali o njegovoj poetici i utjecaju na rebetiko i grčku glazbu općenito (ΑΠΟΝΤΕΣ: Πυθαγόρας, 1. dio, <https://archive.ert.gr/79102/>; 2. dio, <https://archive.ert.gr/78992/>, pristupljeno 10. ožujka 2019.).

Na istom koncertu Jorgos Dalaras izveo je pjesmu „Tri brodića“ (*Τρία καράβια*), koju je autor ovoga rada čuo na Hiju, i koja svakog slušatelja, čak i ako ne poznaje grčki jezik, vraća u grad koji i Bogu oduzima dah.⁶³

Tri brodića idu
u Smirnu i Kordeljo.
Moje oči ne vidješe ništa, džanim⁶⁴ moja,
što je poput Ajvalija zemljice!
Tko želi saznati
što je Ajvali?
Mene pitajte, džanim moja,
živio sam ondje.
Ima srebrna vrata
i zlatne ključeve.
Ima prekrasne djevojke, džanim moja,
poput hladne vode.

8. Λαλοῦντα κύματα

(VALOVI ŠTO ŽUBORE)

Za čitavo helenstvo 1922. mnogo je tragičnija od 1071. (bitka kod Manzikerta) ili 1453. (pad Konstantinopola) jer je označila demografski kraj helenske prisutnosti u Maloj Aziji nakon više od tri tisuće godina. Na Homerovoj se zemlji više nije govorio njegov jezik. Ipak, s obala Jonije još čuje krik Leotihide koji doziva: „Muževi Jonjani, koji god nas možete čuti, dobro upamtite što govorim, jer Perzijanci ne će razumjeti ništa od ovoga kad se budemo sukobili. Svatko neka se najprije sjeti slobode, a zatim i lozinke – ‘Heba’. I neka oni koji su me čuli prenesu ovo

⁶³ Pjesma u izvedbi Jorgosa Dalarasa nalazi se na albumu „Homage Maloj Aziji“ (*Αφιέρωμα στη Μικρά Ασία*, 2004). Tekst dostupan na http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=47855, pristupljeno 16. ožujka 2019.

⁶⁴ džanin (tur. *canım*: moj živote, moja draga).

onima koji me nisu čuli.“ (Herodot IX, 98, 3). Ovaj krik čuje se u pjesmama izbjeglica, u gorkom sjećanju na slobodu života u zemlji koju i danas u pjesmi nazivaju *Ανατολή*, *Ανατολή*, *δική σου είμαστε φυλή!* („Istoče, Istoče, tvoje smo pleme!“).

Elegies for a lost homeland: Ionia in modern Greek poetry

Abstract: The Asia Minor catastrophe represents the central event of modern Greek history. As such it left an indelible mark in Twentieth-Century Greek literature. This paper presents the events which took place in Ionia between 1919 and 1922 through a short anthology of songs dealing with the eirenic, almost utopian pre-war peaceful co-existence of Greeks and Turks on the Aegean shores, followed by the tumultuous years of the Great War and the subsequent Greek military campaign, whose ultimate defeat resulted in the bitter end of Anatolian Hellenism. The songs, mostly of rebetiko genre sung in traditional kafeneia, are embedded within the narrative framework of Dido Sotiriou's novel *Farewell Anatolia* and paint a vivid picture of a paradise lost and a downtrodden people coping with nostalgia for homeland.

Keywords: *Asia Minor, Ionia, Greek-Turkish relations, Asia Minor catastrophe, modern Greek poetry, rebetiko*

Bibliografija

Χρήστος Ε. Αγγελομάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας – Το έπος της Μικράς Ασίας*, Atena (1963.)

George Horton, *The Blight of Asia: an account of the systematic extermination of Christian populations by Mohammedans and of the culpability of certain great powers; with a true story of the burning of Smyrna*, Indianapolis (1926.)

Tolga Köker (u suradnji s Leylom Keskiner), „Lessons in Refugeehood: The Experience of Forced Migrants in Turkey“ (*u Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*), New York – Oxford (2003.)

Michael Llewellyn-Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922*, London (1998.)

Norman M. Naimark, *Fires of Hatred*, Cambridge (2001.)

Baskin Oran, „The Story of those who stayed: Lessons from Articles 1 and 2 of the 1923 Convention“ (*u Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*), New York – Oxford (2003.)

Μιχαήλ Ροδάς, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, Ατένα (1950.)

Έλλη Σκοπετέα, *Το „Πρότυπο βασίλειο“ και η Μεγάλη Ιδέα – Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880*, Ατένα (1988.)

Ξενοφώντας Στρατηγός, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία: ιστορική επισκόπηση με βάση επίσημες πηγές και έγγραφα*, Ατένα (1994.)

Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα*, Ατένα (1988.)

Onur Yildirim, *Diplomacy and Displacement – Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York-London (2006.)